

Tarixi mənbələr göstərir ki, Qərbi Azərbaycan əraziləri 1157-ci ilə qədər Səlcuk imperiyasının tərkibinə daxil olub. Sonra bu ərazi 1194-cü ilə kimi İrak səlcuklarının hakimiyyəti altına keçir. Bundan sonra burada Xarəzmşahlının hakimiyyəti bərqərar olur, onlardan sonra bu əraziyə Elxanilər nəzarət edir. Elxanilərin süqutundan sonra, yəni 1334-cü ildən burada Cəlairilərin hakimiyyəti başlayır, 1383-cü ildə bu ərazini Əmir Teymur işğal edir. Onun ölümündən sonra Orta əsrlərdə bu ərazidə Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər dövlətləri mövcud olur. Nadir şahın ölümündən sonra mərkəzdənqaçma meyilləri güclənir və Azərbaycanda xanlıqlar meydana gəlir. Burada İrəvan xanlığı yaradılır.

Orta əsr mənbələrinin tədqiqi, ələlxüsus, Matenadaranda (Mətnəderan, yəni əlyazması) qorunan və geniş tarixi dövrü əhatə edən XIV-XVII əsrlərə aid Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər hökmdarlarının fərmanlarının təhlili sübut edir ki, Orta əsrlərdə bu ərazidə erməni dövləti olmayıb və ilk erməni dövləti Cənubi Qafqazda rus bolşevikləri tərəfindən 1920-ci ildə Azərbaycan torpaqlarında yaradılıb.

Fərx Sumer yazırdı: "İranlı müəlliflərin Çuxur-Səəd adlandırdıqları məntəqə Ərivanın qərb və cənub hissəsində bir nahiyə idi ki, o, osmanlıların mənbələrində "Səd Çuxur" kimi qalmışdır. Bu nahiyə qərbdə Araz və Arpaçayın qovuşağında, cənubda isə Araza qədər uzanırdı. Məncə, bu kəlmə ilk dəfə "Diyarbakriyyə" kitabında işlənib. Çələbinin gündəliyində Yavuz Sultan Səlimin İranla müharibədən qayıdarkən köç saldığı mənzilgahlar arasında bu nahiyənin də adı çəkilmişdir".

XVII əsrin mənbələrində bu ərazi Çuxur-Səəd adlanır. XVI-XVII-ci əsrlərdə Çuxur-Səəd vilayətini Türkman Rumlu, Ustaclı, Zülqədər, Qacar adlı qızılbaş-türk tayfa əsilzadələri idarə etmişdir.

Osmanlı tarixçisi Katib Çələbi "Gürcüstan və Qafqaz barəsində məlumatlar" kitabında İrəvan haqqında deyilir: "İrəvan...Çuxursəəd bəylərbəyliyi qəsəbə və taxt-tac şəhəridir. Zəngi çayı şəhərin qala bərisinin qərb tərəfindən axır. Qala bu sözügedən çayın qırağında, düz ərazidə salınıb. Cənub qapısını "Təbriz qapısı" şimal qapısını isə "Şirvan qapısı" adlandırırlar. Onun ətraflarında bağlar və üzüm-lüklər var. Bol, bəhrəli yerdir. Bu sözügedən qala bərisinin içində bazar, məscid və çay kənarında ucaldılmış qala var".

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, 1604-cü il Osmanlı-Səfəvi müharibəsi gətirdiyi zaman Çuxur-Səədin ərazisi dəhşətli dağıntılara məruz qalır. I Şah Abbas İrəvanın idarə olunmasını Əmirgünə xan Qacara həvalə edir. I Şah Abbasın saray tarixçisi İsgəndər Münşi yazırdı: "Əmirgünə xan həyatın, rahatlığın izi-tozu qalmayan bir yerə (İrəvan qalasına) getdi ki, orada bu dağıdılmış, ins-cins olmayan yerdə məskunlaşsın... Azərbaycanda olan bir çox el, ulus, tərəkəmə adamlarını inandırır İrəvana gətirdi. Araqdan (fars İraqı belə adlandırır) ona qulluq etməyə gələn Ağca-Qoyunlu oymağına və Musa oğlu Bayat Qacar elinə İrəvanın və Şərurun ən yaxşı yerlərində yurd və qışlaqlar verdi". I Şah Abbasın fərmanlarında Əmirgünə xan "hörmətli, xoşbəxt və yüksək rütbəli hakim, Çuxur-Səədin bəylərbəyi" adlanır.

I Şah Abbasın 1620-ci ildə verdiyi fərmanda deyilir: "Məlik Aykaz qanuni şəkildə Azərbaycana tabe olan Qafan və Quştasif vilayətlərində müəyyən mülklərin bir qisminə sahib ola bilər və hər hansı bir şikayətini Şeyxülislam və qazi vasitəsilə həll edə bilər". Beləliklə, tam əminliklə demək olar ki, Orta əsrlərdə bu ərazidə mövcud olan dövlətlər Azərbaycan dövlətləri olub və inzibati idarəetmə strukturu da Azərbaycan hakim dairələrinin əlində olub. Başqa sözlə desək, erməni dövləti Orta əsrlərdə sözü gedən coğrafiyada mövcud olmayıb.

II Şah Abbasın fərmanından məlum olur ki, erməni icmasına Azərbaycan hakimiyyətindən asılı olan kəndxuda başçılıq edirdi və erməni rəiyyəti tikinti və əkinçilik ilə məşğul olurdu. Fərmanda deyilir: "Azərbaycan bəylərbəyi sözügedən ermənilərə yardım etməlidir ki, bu və digər vilayətlərin amil və hakimləri bunlardan heç nə ummasınlar. Ona görə ki, bu icmanın üzvləri cizyə ödəyən rəiyyətlər olduğundan onlara maneəsiz əkinçilik və tikinti ilə məşğul olmağa, sadəcə həyat tərzini sürmək üçün imkan yaratsınlar".

Qərbi Zəngəzur – babaların ulu yurdu

Orta əsr mənbələrindən məlum olur ki, Üçkilsədə (sənədlərdə Üçmüəzzin ada da rast gəlinir, yəni indiki Eçmiadzin) yaşayan ermənilər şah Abbas tərəfindən Cənubi Azərbaycandan bu ərazilərə köçürülənlərdir. Erməni icmasının rəhbəri Filipposun Şah Abbasa ünvanladığı məktubda deyilir: "Bizim vilayətdə yaşayan ermənilərin bir çoxu Sizin sevgi və qayğınız nəticəsində hissə-hissə müxtəlif vilayətlərdən bura köçürülənlərdir. Üçkilsədə yaşayan və Allaha ibadətə olan 300 bəndəsi gecə-gündüz dua edirik və yaşadığımız üçün, bütövlükdə, Zataliləri Sizin rəhminizə borcluuyuq... Bu vilayətdə türklər hakim olan ildən bu günə kimi, mən və bütün erməni icması sizin müqəddəs ailənizə sadıq olmuşuq və heç vaxt nə mən, nə də erməni icması tərəfindən sizə qarşı itaətsizlik edilməyib və edilməyəcək". Beləliklə, məlum olur ki, Orta əsrlərdə ermənilər bu əraziyə köçürülüb və çox az sayda kilse icması şəklində yaşayıblar.

Erməni sovet tarixçiləri öz əsərlərində etiraf edirdilər ki, XIV-XVII əsrlərdə "Qərbi Azərbaycanın mərkəzi qəzalarında mülkədarların mülk kəndlərinin böyük əksəriyyəti müsəlman hakim dairələrinin yerli və köçəri nümayəndələrinə məxsus idi...Dövlət və ya "divani" kəndləri, "soyurqal" və ya "tiul" qismində dövlət məmurlarının, hərbiçilərin və Ali müsəlman ruhanilərinin əlində idi. Sənədlərin böyük əksəriyyəti təsdiqləyir ki, böyük torpaq sahələri müsəlman hakim dairələrin əlində cəmləşirdi. Əmir Səədin varisləri, hakim Səədli tayfasının nümayəndələri çoxsaylı kəndlərə sahiblik edirdilər. Bu kəndlər onilliklər və yüzilliklər ərzində nəsilədən-nəsilə keçir və onların istismarından əldə olunan gəlir bütün varislərin arasında bölünürdü".

Çoxsaylı orta əsr sənədlərində bu ərazi Azərbaycan ölkəsinə daxildir və Çuxur-Səəd adlanır.

Cənubi Qafqazın tarixi konsepsiyası rus-sovet tarixçiləri tərəfindən XX-ci əsrin 40-cı illərində işlənmişdir. I.P.Petruşevski 1949-cu ildə işiq üzü görmüş "XVI-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Ermənistanında feodal münasibətlərinin oçerki" əsərində Cənubi Qafqazın tarixi konsepsiyasının əsasını qoyur və erməniləri bu regionun "köklü, aboriqen xalqı" kimi təqdim edir. XX əsrin əvvəlində ermənilərə yaratdıqları dövlətin tarixini yazırlar. Bu tarix təhrif olunmuş Azərbaycan tarixi idi. Azərbaycan tarixçiləri bu konsepsiyadan kənara çıxma bilmirdilər, ideoloji faktor buna yol vermirdi.

Azərbaycan tarixçilərindən yalnız A.Rəhmani "Azərbaycan XVI əsrin sonu XVII əsrdə" əsərində yazırdı: "XVII əsrdə Azərbaycan müstəqil Səfəvi imperiyasının bütün şimal-qərb hissəsini tutdu. Şərqi Gürcüstan istisna idi. Burada müstəqil idarəetməni qoruyub saxlayan Baqratidlər sülaləsindən olan padşahlar hakimiyyətdə idilər. Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi adlandırılan və əhalisinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən Şərqi Ermənistan Azərbaycana daxil idi".

A.Rəhmani Ermənistanın o dövrdə və o əzərdə olmadığını açıq deyər bilmirdi, ona görə ki, bu fikir ümumi qəbul olunmuş elmi konsepsiyaya zidd idi. Lakin bu gün orta əsr mənbələrini tədqiq edərək biz tam əminliklə deyər bilərik ki, Ermənistan Respublikasının bu gün yerləşdiyi ərazi Azərbaycanın tarixi ərazisidir və 1920-ci ilə kimi burada heç bir erməni dövləti mövcud olmayıb.

Orta əsr mənbələrinin verdiyi məlumata görə, XVII əsrdə Azərbaycana 4 bəylərbəyi daxil idi – Təbriz, Çuxur-Səəd, Qarabağ, Şirvan.

Çuxur-Səəd bəylərbəyliyinə Naxçıvan, Maku (Arazın sağ sahilində, Ağrı dağının cənub-şərq ətəyində, Naxçıvanın cənub-qərbində yerləşən ərazi), Paşak (Makunun qonşuluğunda yerləşən kiçik bir ərazi və qala) daxil idi. XVI əsrdə Ustaclı Qızılbaşlar tayfasının emirləri Çuxur-Səədə bəylərbəyi təyin olunurdular. Zəngəzur Qarabağ bəylərbəyliyinə daxil idi.

Orta əsr mənbələrində bu ərazidə çox sayda Azərbaycan-türk toponimlərinə rast gəlinir. Bir dənə də olsun erməni yer, kənd, çay, bulaq adı yoxdur. Bu da öz növbəsində bu ərazinin Azərbaycan türklərinə məxsus olduğunu bir daha

təsdiqləyir. Toponim, yer adı ən tutarlı tarixi sənəddir. Toponimlər yüzilliklərlə formalaşır və konkret etnosun müəyyən coğrafi məkanda məskunlaşma prosesini göstərən dəqiq mənbədir. Hətta, bütün memarlıq abidələri dağıdılsa belə yer adları ərazinin hansı xalqa məxsus olduğu haqqında şahidlik edə bilər.

Çoxsaylı Orta əsr sənədlərində də – hökmdarların fərmanları, alqı-satqı çıxarışları (kupça) bu ərazidə mövcud olan Azərbaycan yer adları sadalanır: Ayıdərə, Zoğallı dərə, Həmid göl, Beş təpə, Daş xırman, Kölgə qaya, Yaşılı bulaq, Dəmirçi təpə, Çala, Çaxır çəmən, Kor çeşmə, Qızıl qaya, Keçi qayası, Qızıl təpə, Dərəçay, Qara göl, Çeşmə başı, Qızıl Teymur arxı və s.

Alqı-satqı çıxarışlarında Çuxur-Səəddə yaşayan hakim qızılbaş tayfalarının xırda tayfa birləşmələri nümayəndələrinin adı çəkilir. Səədli tayfası ilə yanaşı, digər Azərbaycan-türk tayfaları olan koylaxisarlı, alpout, xnuslu, bayburtlu tayfalarının da adlarına rast gəlinir. Bu tayfa birləşmələri XIV-XVII əsrlərdə Qərbi Azərbaycanın əsas əhalisini təşkil edirdi. Onların adlarının yanında çəkilən "ağa" və "xəlifə" titulları bu insanların varlı, zəngin, hakim sinfin nümayəndələri olduqları haqqında məlumat verir.

Sovet dövrü erməni tarixçilərinin də yazdığına görə, XIV əsrin sonu XVII əsrdə bu ərazidə, yəni Çuxur-Səəddə Azərbaycanın zəngin feodal nəsiləri hakimiyyətdə olmuş və nəsilədən-nəsilə keçən iri torpaq sahələrinə sahiblik etmişlər. Sənədlərdə bir dənə də olsun erməni sahibkarının adına rast gəlinmir.

Beləliklə, fikirləri yekunlaşdıraraq belə qənaətə gəlmək olar ki, Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi ərazi Azərbaycanın tarixi ərazisidir. Ermənilər orta əsrlərdə bu əraziyə köçürülüb və kiçik kilse icması şəklində yaşayıblar. Cənubi Qafqazda ilk erməni dövləti sovet bolşevikləri tərəfindən 1920-ci ildə Azərbaycan torpaqlarında yaradılıb.

I Pyotrdan başlayaraq rus siyasəti ermənilərə qarşı isti münasibət bəsləyib. Bunun əvəzində ermənilər hərbi əməliyyatlar zamanı ruslara fəal qahmar çıxıblar. 1722-ci ildə Qarabağda və Zəngəzurda yaşayan erməni icmaları Kartli çarı VI Vaxtanqla gizli sazişə girərək, Hüseyin şahın əleyhinə üsyan qaldırıblar. Lakin bu üsyan Hüseyin şah tərəfindən yatırılıb.

Rus imperatoru Kiçik Asiya xristianlarına təsirini artırmaq məqsədi ilə Türkiyə, İran ermənilərinin Eçmiadzin patriarxının himayəsinə keçməsinə çalışıb. Bununla, o, Rusiyanın cənub dənizlərinə çıxışını təmin etmək istəyirdi. Erməniləri himayə etməklə Rusiya onların simasında özünə sadıq müttəfiq qazanmaq istəyirdi.

Azərbaycanın İrəvan xanlığının işğalında da ermənilər Rusiyaya böyük yardım etmişdilər. Sisianovun İrəvana yürüşü zamanı məlik və yüzbaşısı Qavriil ona yazırdı: "Biz İrəvandan Qaraklisə Rusiya İmperatorunun himayəsi altına keçdik və özümüzü 200 ailə xalqımızı gətirdik... Xəbər veririk ki, hal-hazırda İrəvanda çox az sayda ordu var, 3000-nə yaxın əsgər... Zati-aliləri göz yaşları ilə yalvarırıq ki, Siz orada qalan və ağır vəziyyətdə olan ermənilərin xilaskarı olasınız". Həmin məktubda Qavriil "İrəvan xanının erməniləri əvvəl olduğu və tarixi kitablarda deyildiyi kimi İranın iç ərazilərinə köçürmək niyyətindən söz açır...". 1803-cü ildə rus çarının Rusiyaya köçmək çağırışına cavab olaraq Bəyazitdə yaşayan ermənilər yazırdılar: "Yalnız İrəvan rus ordusu tərəfindən alınandan sonra bütün ermənilər Rusiyanın himayəsi altına keçməyə və İrəvan vilayətində yaşamağa razıdırlar".

"Erməni məsələsi" deyilən layihə ilk dəfə olaraq Rus imperiyası tərəfindən məqsədli şəkildə qaldırılmışdır ki, Osmanlı imperiyasını sarsıdıb və Qara dəniz, Bosfor, Dardanel boğazlarına sahib olsun. Bunu "xristianları Türkiyənin müsəlman zülmündən qurtarmaq" şüarı altında həyata keçirməyə nəzərdə tuturdu. Rusiyanın bu niyyəti İngiltərə, Fransa hakim dairələrinin istəyi ilə üst-üstə düşürdü.

(ardı var)

Vəfa QULİYEVA,
tarix elmləri doktoru